

Niyazi Berkes'in

“Türkiye’de Çağdaşlaşma” Kitabını Yeniden Okumak

Doç. Dr. Ayhan AKTAR *

Bundan yaklaşık yirmibeş yıl önce, 1974-75 ders yılında Boğaziçi Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü'nün ikinci sınıfında öğrenciydim. Prof. Şerif Mardin'in “*Modernleşme Süreci : Osmanlı İmparatorluğunda Modernleşme*” konulu seminerini takip ediyordum. Bu seminerin yaklaşık oniki sayfalık bir okuma listesi vardı ve tarihsel sosyolojinin temel konuları Osmanlı modernleşmesi bağlamında ele alınıyordu. İncelenen konular arasında Avrupa’da eski rejimin nitelikleri, eski rejimin çöküşü ile modern devletin ortaya çıkışı arasındaki ilişkiler ve belki de en önemli tartışma konusu olarak Avrupa’da kilise ile devlet ilişkilerinin evrimi ele alınıyordu.

Bu seminerin gayet kapsamlı olan okuma listesinin başında ise Berkes'in *Türkiye’de Çağdaşlaşma* kitabı bulunuyordu. Her öğrencinin bu kitaptan bir tane satın alması gerekiyordu. Her hafta mecburi okumalar için genellikle Berkes'in kitabından bir bölüm vardı ve Berkes'in tezlerini açımlayan veya çelişen bazı kitap ve makaleler de okuma listesine ilave edilmişti. Seminer aslında bir panel gibi işleniyordu. Her haftanın okumalarından bir öğrenci sorumluydu. Diğer öğrenciler ise sadece mecburi okumaları yapıyorlar, sorumlu öğrencinin yaptığı sunuştan sonra tartışma başlıyor ve ders Şerif Mardin'in yaklaşık bir saat süren toplayıcı bir konuşması ile sonuçlanıyordu. Öğrenci sayısının azlığı dersi son derece yoğun tartışmaların sürdürüldüğü bir panele dönüştürüyordu.

İlk Okuma : 1974

Türkiye’de Çağdaşlaşma'yı ilk okuduğumda, Berkes'in çağdaşlaşma terimine yüklemiş olduğu yeni anlam beni hayli şaşırtmıştı. Berkes tüm yaklaşımını “*secularism*” teriminin tam Türkçe karşılığının “*çağdaşlaşma*” olduğunu belirterek söze başlıyordu.

* *Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Marmara Üniversitesi, İstanbul - TÜRKİYE*

Laiklik teriminin Batı Avrupa'da din-devlet işlerinin ayrıştırılması olarak tanımlandığından yola çıkarak, sorunun daha genel bir düzlemde ele alınması gerektiğini belirtiyordu. Şöyle diyordu Berkes :

“İşte burada inceleyeceğimiz konunun asıl özünü aydınlatacak ipucunu elde ediyoruz : Bu, dar anlamda din-devlet ya da devlet-kilise ayrımı davası değil, çok daha geniş anlamda ‘kutsallaştırılmış gelenek biyunduruğundan kurtulma’ sorunudur. Birincisi, ikincisinin birçok görüntülerinden yalnız biridir”¹

Bu yaklaşım, tam anlamıyla sosyolojik bir yaklaşımdı. Berkes, hukuk ve siyaset biliminin koymuş olduğu sınırlamaların üzerine çıkarak, son ikiyüzlü yıl içinde, toplumsal hayatımızda “dünyevi” olarak nitelendirebileceğimiz her şeyin hangi faktörlerin etkisiyle ve nasıl oluştuğunu anlatıyordu. Kafasında iyice tanımlanmış bir toplumsal değişme modeli ile yola çıkan Berkes, kitabını kronolojik olarak Osmanlıların dünyanın değiştiğini kavradıkları noktadan yani 1700’lerin başından itibaren başlatmayı seçmişti.

Türkiye’de çağdaşlaşma başlıklı çalışma esasen ilk baskısı 1969 yılında yapılan Türkiye İktisat Tarihi isimli kitabın devamı sayılabildi.² Osmanlıların “*Klasik Dönemi*” olarak ele alabileceğimiz dönemi, yani 1300-1600 arasında ele alan bu eser Batı Avrupa’da yaşanan değişiklikleri ve Atlantik ekonomisinin ortaya çıkışını son derece akıcı bir üslupla anlatıyordu. *Türkiye İktisat Tarihi* başlıklı çalışmanın kanımca en ilginç özelliği, Osmanlı toplum yapısının temel kurumlarını ayrıntılı olarak ele almasının yanı sıra, değişim sürecinde bunların nasıl dönüşüme uğradıklarını, Osmanlı seçkinlerinin toplumsal değişim süreci karşısında nasıl ilk önceleri geriye dönüş çabaları içine girdiklerini ve ancak 1700’lerin başında bu değişimin “geriye dönülmez” olduğunun farkına vardıklarını altını çiziyordu. *Türkiye İktisat Tarihi* hem somut olarak iktisadi şartların değişmesinin tarihiydi, hem de belli bir zihniyet yapısının evrimini bize veriyordu. Bu durum, her iktisat tarihi kitabında kolay rastlanmayacak bir özellikti.

Tekrar *Türkiye’de Çağdaşlaşma*’ya geri dönecek olursak, Berkes’in anlattığı toplumsal değişim süreci 1700’lerin başında Lale Devri ile başlıyordu. Berkes, öncelikle Osmanlı yönetici sınıfındaki değişiklikleri anlatıyor ve “*bu tabakanın din ve gaza karışımı olan eski Osmanlı ethos’undan, kendine özgü zihniyetten kopmuş olması*”nın altını çiziyordu.³ Örneğin, Lale Devri’nde kahvehanelerin toplumsal işlevini anlattığı kısımlar benim çok dikkatimi çekmişti. Osmanlı başkentinin “embriyonik” düzeyde de olsa yaşamaya başladığı değişikliklerin Berkes tarafından bu kadar temiz ve pürüzsüz olarak anlatılması beni çok etkilemişti. Hatta daha sonraki yıllarda aldığım Şehir Sosyolojisi dersinde, “*Lale Devri’nde İstanbul’daki Yapısal Değişim ve bunun Patrona İsyanına etkisi*” konulu bir ödev bile hazırlamıştım. Bu ödevi hazırlarken esin kaynağım ve hareket noktam, doğallıkla

Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma* kitabıydı.

Yine bir sosyoloji öğrencisi olarak, *Türkiyede Çağdaşlaşma* kitabında beni en çok çarpan özellik, Berkes'in Avrupalıların o dönemde Osmanlı toplumu hakkında yazdıkları seyahatname, anı ve edebiyat tarihlerini en ince ayrıntılarına kadar biliyor olmasıydı. Metni okurken gözüm sürekli notlara kayıyor, şaşkınlığımı gizleyemiyordum. Daha sonraki yıllarda Berkes ile tanışıp, şahsi kütüphanesinin zenginliğini görünce *Türkiye'de Çağdaşlaşma*'nın malzemesini oluşturan birçok kitabın Berkes'in Ashford'daki evinde rafları süslediğinin farkına varmıştım. Ama Berkes bütün bu kitapların varlığını nereden biliyordu ? Bir kitabın satın alınması için önce onun öneminin farkında olmak gerekmez miydi ? Acaba Berkes, bu kaynakları ilk kez Chicago üniversitesinde mi görmüştü ?

Yıllar sonra Berkes'in anılarını okurken bu sorunun cevabını buldum. 1932 yılında Ankara Halkevi'nin kütüphanesini düzenlemekle görevlendirilen Berkes, "İstanbul'un işgal yıllarında gizli bir Rum örgütünün kitaplığından Gazi'nin emri ile Ankara'ya getirilen sandıklar dolusu" kitaptan ve bunları nasıl ekipler kurarak tasnif ettiğinden bahseder.⁴ Burada bahsedilen gizli örgüt İstanbul'un işgali sırasında takındığı aşırı milliyetçi tavırla Ankara hükümetinin hışımını üzerine çekmiş olan "İstanbul Rum Edebiyat Derneği - Ellenikos Filologikos Sillogos" idi.⁵ 1923 yılında dernek kapatıldığı zaman binlerce ciltlik kütüphane önce Ankara Halkevine taşınmış daha sonra da bu kolleksiyon Türk Tarih Kurumu'na devredilmiştir. Berkes anılarında bu kütüphanenin çok zengin olduğunu ve içinde her dilden akademik eserin bulunduğunu anlatır.⁶ Böylece, Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma*'nın yazımında kullanılan kaynakları daha 1930'lu yıllarda okumaya başladığını yıllar sonra anlamıştım.

Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma* isimli kitabını ilk okuduğumda benim ilgimi çeken diğer bir özellik ise giriş bölümündeki biraz ağdalı dilin daha sonraki bölümlerde yavaş yavaş ortadan kalkması ve yerini daha akıcı ve "anlatı" özellikleri ağır basan bir üsluba kendini terketmesi olmuştu. Anlaşıldığı kadarıyla bu çok bilinçli bir tercihti. Ağır bir akademik dil kullanmak yerine, Berkes belki de her lise mezununun anlayacağı bir Türkçeyi seçmişti. Bu konu üzerinde ileride tekrar duracağım.

1974 yılında *Türkiye'de Çağdaşlaşma*'nın ilk okunuşu sırasında, beni en çok etkileyen özelliklerinden biri de kitabın genel ve kapsayıcı bir boyutta kaleme alınmış olmasıydı. O güne kadar elimizde benzer niteliklere sahip olan sadece Bernard Lewis'in *Emergence of Modern Turkey* isimli kitabı vardı. Berkes'in kitabı 1700'lerin başından konuyu ele alıp 1930'ların sonuna kadar getiriyordu. Aynı şekilde, Lewis'in kitabı da 1800'lerden başlayıp 1940'ların sonuna kadar geliyordu. O zamanlar öğrenci bütçesiyle bile Lewis'in kitabını İstanbul'da Sander veya Redhouse kitabevlerinden satın alma imkânımız da vardı. Fakat ne yazık ki Berkes'in sadece 1500 adet basılan, *The Development of Secularism in Turkey* kitabının ise baskısı bitmişti ve sadece

Boğaziçi Üniversitesi'nin kütüphanesinde tek kopya vardı. Çoğunlukla o da eve verilmez, ancak kütüphane içinde okunmasına izin verilirdi. Dolayısıyla İngilizce baskıya erişmek bizim için biraz zordu. Bu nedenle, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* 1973 yılında yayınlandığında cidden önemli bir boşluğu doldurmuştu. Nihayet elimizde son ikiyüz yılın toplumsal tarihini irdeleyen bir kitap vardı, bu bizler için çok önemliydi.

İkinci Okuma : 1999

Geçtiğimiz Şubat ayından itibaren Berkes'in Türkiye'de çağdaşlaşma başlıklı kitabını tekrar okumaya başladım. Geçen yaklaşık yirmibeş yıl içinde belli bölümlerini birkaç kez okumuş ve çeşitli vesilelerle kitaba tekrar göz atmıştım. Fakat baştan sona tekrar okumak kısmet olmamıştı. Ayrıca, geçen bu çeyrek yüzyıl içinde Niyazi Berkes'i tanımış ve ondan şahsen kitabın yazılış hikâyesini dinlemiştim. Bütün bunların yanısıra nihayet *The Development of Secularism in Turkey* kitabından bir nüsha edinebilmiş ve okumuştum.

İlk olarak *Türkiye'de Çağdaşlaşma* kitabının yazılış amacına ve yöntemine dikkat çekmek istiyorum. Berkes'in *The Development of Secularism in Turkey* isimli çalışması 1964 yılında Kanada'da yayımlandığında, Türkiye'de Berkes'in yakın arkadaşları arasında bir heyecan dalgası yaratmış olduğunu biliyoruz. En azından, benim Berkes ile yaptığım konuşmalarda Berkes'in bunu birkaç kez kıvançla dile getirdiğini hatırlıyorum.

Örneğin, merhum Ömer Lütfi Barkan İstanbul'a tatil için gelmiş olan Berkes ile karşılaştığında, "Niyazi, hiç birimiz kendi tarihimiz hakkında bu denli toparlayıcı bir kitap yazamadık. Tebrik ederim." dediğini bana anlatmıştı. Yine yakın dostlarından Macit Gökberk, berkes'e sürekli olarak baskı yaptığını ve *The Development of Secularism in Turkey*'in bir an önce Türkçe olarak yayımlanmasını arzu etmiş olduğunu söylemişti. Berkes ise, cevap olarak, İngilizce metnin yazımı ve yayımlanması için on yıl uğraştığını, aynı vakti Türkçe baskı için harcamak istemediğini belirterek biraz da işten kaçtığını söylerdi.

Berkes, nihayet bu baskı ve dostça tavsiyeler karşısında Macit Gökberk'e "*Tamam, sen bir adam bul bunu Türkçeye çevirsin, ben de çeviriyi kontrol ederim. Olur biter*" demiştir. O dönemde macit bey'in türk Dil kurumu başkanı olduğunu biliyoruz. Gökberk, Türk Dil kurumu'nda çalışan bir uzmanı devreye sokar ve kitap yaklaşık bir yıl içinde Türkçeye çevirilir. Çeviriyi kontrol etmesi için Metin Berkes'e yollanır. Bundan sonrasının hikâyesini ben şahsen Berkes'ten dinlemiştim. Çok iyi

hatırlıyorum, şöyle diyordu Berkes :

“Azizim, tercüme metin geldi. Okumaya başladım. Çevirmenin işi bildiğinden kuşku yok. Adam ne gördüyse aynen ve doğru olarak çevirmiş. Ama sorun bendeydi. Çünkü ben bu kitabı yabancı akademik dünya için yazmıştım. İngilizce yazarken kafamın içinde sürekli yabancılar vardı. Ama şimdi o cümleleri kendi ana dilimde görünce bunlar bana çok steril ve soğuk geldiler. Hemen karar verdim, bu kitap bir kez daha Türk okuru için yazılacaktı.”

Burada Berkes'in "soğuk ve steril" olarak tanımladığı üslup ve içerik üzerinde biraz durmak istiyorum. *The Development of Secularism in Turkey* ile *Türkiye'de Çağdaşlaşma* kitaplarını paralel olarak okumaya başladığımız zaman bu içerik farkı hemen ortaya çıkmaktadır. Örneğin, yine Lale Devrinde İstanbul'da ortaya çıkan değişiklikleri sıralayan Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*'da konuyu bir paragrafta şöyle özetlemektedir :

“Cevdet Paşa'nın İbn Haldun'dan alarak kullandığı bir terim ile söylersek, Osmanlı asabiyeti artık sönmüştür. Bu eski Osmanlı ethos'unun dünyasal yanının özelliği olan askeri disiplin ve hukuki sertlik; onu tamamlayan dinsel yanı olan gâzilik ve sofuluk karışımı bir püritanizm, yerlerini Lady Montegue'nin farkettiği deizme, hatta ateizme, tasavvufa; hatta Bektaşiliğe, musikiye, edebiyata ve hedonizme bırakmıştır.”⁷

Dikkat edilirse burada Lady Montegue'nun sadece isminden bahsedilmekte ve dip not verilmemektedir. Halbuki aynı bölüme *The Development of Secularism in Turkey* kitabında baktığımız zaman, Berkes'in konuya yaklaşık üç sayfa ayırdığını görüyoruz. Bu üç sayfa içinde, Berkes, önce ünlü edebiyat tarihçisi E. J. W. Gibb'e bir gönderme yaparak Osmanlı edebiyatında Fars etkisinden Batı etkisine geçişin tespit edildiğini belirten bir alıntı verir. Ve bu alıntıyı uzun uzadıya yorumlar. Daha sonra o yıllarda İstanbul'a gelmiş olan Sir James Porter'dan başka bir alıntı yaparak o dönemde dinselliğin azalmış olduğunu ve hatta Osmanlı yönetici kesimi arasında ateizm eğiliminin ortaya çıktığını anlatır. Son olarak da aynı eğilimi Lady Montegue'nin tespit ettiğini yine mektuplardan alıntı yaparak vurgular.

Bu basit karşılaştırma sonucunda *Türkiye'de Çağdaşlaşma*'nın *The Development of Secularism in Turkey* kitabına göre daha cılız ve akademik içerikten yoksun olduğu iddia edilebilir mi ? Buna, benim cevabım : Hayır edilemez ! Çünkü *Türkiye'de Çağdaşlaşma*'da Berkes'in daha evvel hiç değinmemiş olduğu bazı yeni bilgiler ve yorumlar vardır.

İlave bilgiler ve yorumlar konusunda örnek vermek gerekirse, yine aynı bölümde Berkes, gelişen ticaret yollarının etkisiyle halk arasında kahve, tütün, alkollü içkiler ve diğer keyif maddelerinin kullanımının yaygınlaşmasından bahsetmektedir. Berkes,

burada Reşat Ekrem Koçu'dan dip not vererek, İstanbul'da Lale Devrinde kahvehanelerin açılmasının toplumsal sonuçlarını tartışmaya başlar :

“Osmanlı devletinin tebaasının, yani reâyanın camiden, mescitten, kiliseden başka gidecek, toplanacak yeri yoktu. Buralarda da sadece vaizleri dinlerlerdi. Askerleri ya kışlalarda, ya da tımar bölgelerinde, kal'alarda yaşarlar, çalışırlardı. Hemen hemen hiçbir kamu düşünüyü yuvası ve aracı yoktu. Böyle bir reayayı, çobana benzetilen bir padişah kendi adamlarıyla kolay güdebilirdi. Kahvehaneler, Osmanlı ülkesinde, özellikle İstanbul'da, cami ve mescidin yerini alan ilk siyasal dedikodu, hatta komplo yuvaları oldular. Daha kötüsü, kahvehaneler ve meyhaneler reayanın uğrağı, eğlenme ve dinlenme yeri olmaktan çok, hükümet için korkunç bir gücün, Yeniçerilerin ve Bektaşilerin, ayaklanma karargahları hakline gelmiştir.”⁸

Berkes, bu paragrafta dikkat edilirse Osmanlı toplumunda Jürgen Habermas'ın kullandığı anlamda bir “kamusal alan”ın ilk nüvelerinin oluşumunu anlatmaktadır.⁹ Kahvehanelerin insanların sadece keyif maddelerini kullanmak amacıyla yan yana geldikleri bir yer olmaktan çıkarak, Berkes tarafından bir anlamda toplumsal direnişin ve batılı anlamıyla “protest”in örgütlendiği yer olarak yorumlanması çok ilginçtir. İşin daha da ilginç yanı, bu analiz de *The Development of Secularism in Turkey* kitabında yoktur !.

Bu noktada ilk akla gelen açıklama, 1960'ların başı ile 1973 arasındaki yaklaşık on yıl içinde Berkes'in bu konu ile sonradan ilgilendiği ve *Türkiye'de Çağdaşlaşma* kitabına bu analizi ilave ettiği düşünülebilir. Ama yine Berkes'in anılarını okuduğumuz zaman, kahve kullanımı ve kahvehanelerin toplumsal işlevi ile Berkes'in merakının daha 1930'larda ortaya çıktığını görüyoruz. Örneğin, Chicago Üniversitesindeki öğrenimi sırasında, ünlü sosyolog Talcott Parsons'un da bulunduğu bir konferansta, Berkes “kahve” hakkında bir bildiri sunmuştur. Bu konferansta kendi ifadesi ile *“Kahvehanenin Osmanlı tarihindeki devrimsel rolünü anlatmış”* olan Berkes sözünü tamamladığı zaman, Parsons söz alıp berkes'i kutlamış ve *“hocalık kariyerimde bu denli 'fascinating' bir tebliğ dinlediğimi pek az anımsarım”* demiştir.¹⁰ Bütün bu yeni bilgiler bağlamında, berkes'in acaba neden Kahvehanelerle ilgili yorumlarını *The Development of Secularism in Turkey* başlıklı kitabına koymadığını bilemiyoruz. Fakat ortaya çıkan sonuç şudur ki bu iki kitap, ancak birlikte okundukları zaman birbirini tamamlamaktadırlar. Tek başına Türkçe kitabın okunması veya sadece İngilizce kitabın okunması aynı değildir. Yaklaşık 25 yıl sonra yaptığım ikinci okumanın bana öğrettiği en önemli ders budur.

Bu bölümün başında *The Development of Secularism in Turkey* başlıklı kitabın akademik yazın standartlarına uyan anlatımına karşın, *Türkiye’de Çağdaşlaşma* daha popüler bir dille kaleme alınmış olduğunu belirtmiştik. Berkes’in İngilizce kitabını Kanada-McGill Üniversitesinin sakin akademik ortamı içinde yazdığını tahmin edebiliriz. Bilebildiğimiz kadarıyla, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*’nın yazımı ise son derece hızlı bir biçimde gerçekleşmiştir. Berkes eldeki tercüme ile Türkiye’ye gelmiş ve son metni muhtemelen Ankara’da kaleme almıştır. 1984 yılında bana yazdığı bir mektupta Berkes *Türkiye’de Çağdaşlaşma*’nın yazılış serüvenini şöyle anlatıyordu

“Benim ‘Türkiye’de Çağdaşlaşma’ adlı kitabımı belki biliyorsun. Kalınca bir kitap. Onu, Prof. Macit Gökberk arkadaşımın sağladığı bir zat sayesinde ben bir ayda yazmışım. Okunaklı olmak şartı ile eski yazı ile yazıyor, Gökberk’in başkan olduğu Dil Kurumunda çalışan zat da onu yazı makinesi ile bildiğimiz yazıya çeviriyor ve matbaaya veriliyordu.”¹¹

Berkes Türkçe yazılarını eski harflerle kaleme aldığı için Macit Gökberk ile birlikte yukarıda anlatılan çalışma yöntemini belirlemişlerdi. Ama daktilodan çıkan metnin acilen matbaaya yollanması gibi bir sıkışık süreç içinde yaklaşık 540 sayfalık bir kitabın bir ayda bitirilmesi mucize sayılmalıdır. Aynı zamanda bu zamana karşı yarışarak kitabı tamamlama işi, Berkes’in bazı alıntıları -herhalde Türkçeye çevirecek vakit olmadığı için!- feda etmesine yol açmıştı. Yine aynı şekilde, bu kadar kısa süre içinde bu denli kapsamlı bir kitabın Türkçesini hazırlamak ancak popüler bir dil kullanarak gerçekleştirilebilecek bir iş olduğunu söyleyebiliriz.

Türkiyede Çağdaşlaşma’da kullanılan dili belirleyen ikinci etken de sanıyorum kitabın yazılış nedeniydi. İlk baskının önsözünde Berkes, *“bu kitab[ın] Cumhuriyet’in kuruluşunun ellinci yıldönümü kutlamalarına bir katkı olmak üzere”* yazılmış olduğunu belirtmektedir. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, bir anlamda Cumhuriyet’in ilk yıllarında bütün ilerici atılımları dikkatle izlemiş olan bir bilim adamının Cumhuriyet 50. yılına bir armağanı olarak ele alınmalıdır. Kanımca Berkes, kendince Atatürk Türkiyesine olan borcunu ödüyordu.

Bugün *Türkiye’de Çağdaşlaşma*’yı tekrar okuduğumda beni en çok üzerinde düşündüren mesele, kitabın yazılış amacı ile bu amacın kitabın genel havasında yaratmış olduğu didaktik/ideolojik etki oldu. Cumhuriyet’in ilk yıllarında gerçekleşen siyasal, ekonomik ve kültürel kazanımlarına uzanan yolun 1700’lerden itibaren kurulduğu iddiasını ispatlamak üzere kaleme alınan *Türkiyede Çağdaşlaşma*’nın önsözünde Berkes, kurmuş olduğu nedensellik ilişkisini şöyle özetliyordu :

“Türkiyede çağdaşlaşma sürecinin gelişimini izleyen bu araştırma, onsekizinci yüzyılın başlarından Cumhuriyet’in kuruluşuna kadar geçen olayların tarihi olarak yazılmamıştır. Ayrıca, Cumhuriyet’in kuruluşundan sonraki elli yıllık olayların da tarihi değildir. Tarihsel

olaylar yarım yüzyıl önce kurulmuş olan Cumhuriyet'in gelişinin ön koşulları olarak oynadıkları rol açısından yer almışlardır. Asıl amaç tarihsel olayların nasıl zorunlu olarak Cumhuriyet rejiminin gelişini doğrultusunda aktığının gösterilmesidir.”¹³

Son derece açık sözlü bir biçimde yazılmış olan bu satırlar, Niyazi Berkes'i sosyal bilimci olarak ondokuzuncu yüzyıl sosyal bilim geleneğinde hakim olan ve toplumsal değişme sürecini genel olarak “gelişme=progress=terakki” kavramları etrafında değerlendiren bir açıklama modeli içine sokmaktadır. Bu model genellikle iki veya üç aşamalı olup, engellenemez bir kesinlik içinde insan toplumlarının bir aşamadan diğerine geçmek zorunda olduğunu varsaymakta ve teolojik özellikler göstermektedir. Kısacası, gelişmenin son aşaması her zaman bellidir ve sosyal bilimcinin görevi bu son aşamaya giden yolu ortaya koymaktır.

Berkes'in de belirttiği gibi toplumsal gelişmenin son aşaması Cumhuriyet rejiminin kuruluşu olarak tespit edilince, ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı toplumunda yaşanan tüm toplumsal değişimler son aşamanın gerçekleşmesine hizmet eden birer küçük sıçrama noktaları olarak ortaya konmaktadır. Toplumsal değişimin bu şekilde algılandığı modeller içinde doğallıkla “arızı veya tesadüfi” olanın bir yeri yoktur. Anlatılan her olay veya metinde açıklanan her olgu, son durağa doğru uzanan çizgide yerine göre büyük veya küçük katkılar yapan unsurlardır.

Bir kez toplumsal değişme modeli teleolojik olarak kurulduğu zaman karşımıza çıkan önemli meselelerden biri de değişimi gerçekleştiren veya yönlendiren toplumsal güçlerle bunlara karşı direnen ya da ayak bağı olan kesimlerin ayrıştırılmasıdır. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*'yı yirmibeş yıl sonra tekrar okuduğumda Berkes'in kurmuş olduğu modelde çağdaşlaşmanın belirleyici vasfı olan “*kutsallaştırılmış gelenek boyunduruğundan kurtulma*” sürecinin hemen karşısını yaratmış olduğunu ve bunun Berkes tarafından “dinselleşme” ile özetlenmiş olduğunu gördüm. Kitapta toplumsal değişme modelinin kurgulandığı birinci bölümde ve Cumhuriyet devrimlerinin anlatıldığı kitabın sonuç bölümünde bu kutuplaşma çok belirgin olarak ortaya konmuştur. Örneğin, Berkes toplumsal değişimin hissedildiği dönemlerde gelenek ile din arasındaki ilişkiyi anlatırken şöyle bir kurgulama yapmaktadır :

“Bir toplumda yüksek sayılan değerler, özellikle böyle zamanlarda, dinsel değerler kılıfına girmeye eğilimlidirler. Din geleneğinin en son sığınağı, en son savunma kalesidir. Aslında toplumun eski yaşayışının kökeninden gelen birçok alışkanlıklar, kolaylıkla din gereği imiş gibi bir nitelik kazanırlar... Bu söylediğimiz eğilimden ötürüdür ki, bir toplumda değişme zorunlulukları ortaya çıkınca, bilerek bilmeyerek ya da isteyerek istemeyerek çağdaşlaşmaya doğru bir yönelme başlayınca, o zamana dek açıkça din şemsiyesinin altına girmemiş birçok işler, değişme yağmuru karşısında, bu şemsiyenin altında toplanmaya başlar...

Dinselleşme çağdaşlaşmaya karşı, kaplumbağanın kabuğuna çekilmesi gibi bir korunma çabasıdır. Bu eserde göreceğimiz gibi, her çağdaşlaşma döneminin arkasından bir dinselleşme humması başlar.”¹⁴

Aslında ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı modernleşme hareketini bu kadar katı modeller içinde algılamak ve değerlendirmek hayli zordur. Modernleşme sürecinde bazen büyük reformcular amaçlarına ulaşmak için dini ve islâmi otoriteyi sonuna kadar kullanmışlardır. Örneğin, II. Mahmud Avrupai anlamda üniformaları olan yeniçerilere karşı alternatif ordu olarak kurulduğu her hâliyle belli olan yeni orduya - III. Selim gibi “*Nizam-ı Cedid*” ismini vermek yerine! - “*Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye*” ismini vermeyi tercih etmiş, kısacası çağdaşlaşma sürecinde en önemli reformlardan birini dini bir ambalaj içinde sunmuştur. Aynı şekilde “Halife” ünvanını önceki padişahlara göre çok daha etkin olarak kullanan II. Mahmud, kurmuş olduğu modern Harbiye Nezaretine “*Umur-ı Cihâdiyye Dairesi*” ismini koymaktan çekinmemiştir.

Benzer bir biçimde döneminde İslâmi sembolleri en yoğun biçimde meşrulaştırma aracı olarak kullanan Sultan II. Abdülhamid aynı zamanda bir tür “İmparatorluk milliyetçiliği” olarak özetlenebilecek açılımların da başlatıcısı olmuştur.¹⁵ Yine geleneksel Osmanlı yönetim anlayışını kökünden değiştiren bir dönemin açılışını simgeleyen Tanzimat Fermanının başlangıç kısmında “*kavanin-i şeriyye tahtında idare olunmayan memalikin payidâr olamayacağı*” sözünün kullanılmış olması, yeni atılımların islâmi terminoloji yardımıyla meşrulaştırılması çabasından başka bir şey değildir.¹⁶

Türkiye’de Çağdaşlaşma’yı tekrar okuduğum zaman, kitabın ilk bölümünde kurgulanan teleolojik toplumsal değişme modelinin kitabın diğer bölümlerinde gerçekten nefis bir biçimde verilen olgular ile bazen tam örtüşmediğini ve başta konuşlan iki kutuplu modelin anlatılan olguları tam kapsayamadığını gördüm. İşte bu noktalarda Berkes’in son derece ustalıkla bazı istisna maddeleri koyarak başta kurulan modelle daha sonra sergilenen olgular arasında bir uyum sağlama çabası içine girdiğini izledim. Yukarıda anlattığım nedenlerden ötürü, benzer sıkıntılıların *The Development of Secularism in Turkey* başlıklı kitapta daha az olduğunu ve bunun nedeninin de *Türkiye’de Çağdaşlaşma*’nın yazılmış olduğu 50. Yıl kutlamaları konjonktüründe aranması gerektiğini düşünüyorum.

Ama her şeye rağmen yayınlanmasından yirmibeş yıl sonra *Türkiye’de Çağdaşlaşma*’nın elimizde olmasının biz sosyal bilimciler için hâlâ büyük bir şans olduğuna inanıyorum. Aynı şekilde, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*’nın açtığı yolun sağladığı rahatlık sayesinde, örneğin İlber Ortaylı’nın *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* başlıklı çalışmasının yazılabildiğini düşünüyorum. Yine Berkes’in gerçekleştirdiği entellektüel öncülük sayesinde, son yıllarda yapılan düzeyli çalışmaların birbiri ardından yayınlandığını izliyorum. Belki de bu noktada, “gelişme=progress=terakki” kavramlarının toplumların değişim aşamalarını açıklamaktan ziyade, içinde

yaşadığımız toplum hakkında sahip olduğumuz bilgi dağarcığının zenginleşmesi sürecini anlatmak için kullanmanın daha uygun olacağını düşünüyorum.

Kaynaklar

1. Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. Ankara : Bilgi Yayınları, 1973. s. 16-17
2. Niyazi Berkes, 100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi. Birinci Cilt : Osmanlı Ekonomik Tarihinin Temelleri. İstanbul : Gerçek Yayınları, 1969 ve yine Niyazi Berkes, 100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi. İkinci Cilt : Osmanlı Devletinin Ekonomik Çöküşü. İstanbul : Gerçek Yayınları, 1970
3. Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma* .. s. 41
4. Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*. Yayına hazırlayan Ruşen Sezer. İstanbul : İletişim Yayınları, 1997. s. 75
5. Bu dernek hakkında bkz . Orhan Türker, “İstanbul Rum Edebiyat Derneği (1861-1923),” Tarih ve Toplum. Sayı 175, Temmuz 1998. s. 4-9
6. Bu kolleksiyon içinde bulunan eski Bizans yazmalarının katalogu da Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır. Bkz: Paul Moraux, *Bibliothèque de la Societe Turque d’Histoire, Catalogue des Manuscrits Grecs (Fonds du Syllogos)*. Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1964
7. Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma* .. s. 41
8. Ibid
9. Bu konuda bkz. Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere : An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Cambridge : MIT Press, 1994. Ayrıca 18. yüzyılda Londra ve Paris’te kahvehanelerin toplumsal işlevi için bkz. Richard Sennett, *The Fall of Public Man*. Klondon : Faber and Faber, 1993. s. 81-82
10. Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, s. 131
11. Niyazi Berkes’ten Ayhan Aktar’a 29 Ocak 1984 tarihli mektup. Bu mektubun yazıldığı 1984 yılında ben de Berkes’e anılarını yayınlaması konusunda baskı yapıyordum. O da cevap olarak, anıların yayımlanabilmesi için eski yazı yazdığı metinleri yeni harflere çevirecek bir adam bulunması gerektiğini belirtiyordu.
13. Ibid. s. 9
14. Ibid. s. 17-18

15. Resmi efsanelerin yaratılması konusunda bkz. Selim Deringil, "Abdülhamid dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda simgesel ve törensel doku : "Görünmeden Görünmek" Toplum ve Bilim. Sayı 62, Güz 1993. s. 34-35
16. Tanzimat Fermanı şöyle başlamaktadır : "Cümleye malûm olduğu üzre Devlet-i Aliyyemizin bidayeti zuhûrundan beru ahkâm-ı celileyi kur'anniyye ve kavanin-i şeriyye'ye kemâliyle riayet olunduğundan Saltanat-ı Seniyyemizin kuvvet ve miknet ve bilcümle tebasının refah ve mamûriyeti rütbe-i gayet vasıl olmuş iken, yüz elli sene vardır ki gavâil-i müteakibe ve esab-ı mütenevviaya mebni ne şer-i şerife ve ne kavanin-i münifeye inkiyad ve imtisal olunmamak hasebiyle evvelki kuvvet ve mamuriyet bilakis zaaf ve fakre mübeddel olmuş ve halbuki kavanin-i şeriyye tahtında idare olunmayan memalikin payidar olamayacağı vazıhattan bulunmuş olup...." Suna Kili, Türk Anayasa Metinleri. s. 11